

DOI	Received Date	Accepted Date	Published Date
10.64119/armaan.vol.4.issue3.23	August 10, 2026	August 31, 2026	September 05, 2026

ਖੋਜ ਪੇਪਰ (Research Article)**ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ****Bhagat Ravidas Bani Vichle Sankalpan Da Kosh Vigyanak Adhiyan****ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (Simarjit Kaur)**

ਸੀਨੀਅਰ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (Senior Research Fellow)

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ-110007

ORCID: 0009-0007-8821-1839

E-Mail: simarshergill1990@gmail.com**ਸਾਰ (Abstract)**

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਰੋਹਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਕਲਪ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਕ ਹਨ। ਪੇਸ਼ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਿਤ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਬ੍ਰਹਮਵਾਚਕ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਕਲਪਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਹਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸੁਵਿਉਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ (Keywords)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ, ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਸੰਕਲਪ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ।

ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਭਾਵੇਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੋਸ਼ ਸਿਰਜਣਾ ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਰੱਖ-ਲਿਖਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਰਚੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਯਤਨ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ

ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਹਜਮਈ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਧਰਮ ਤੇ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਰ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਰਹਾ ਮੈਕਰੋ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮਦ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉਲੀਕਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਸ਼ ਲੇਖਨ ਦੇ ਉਦਭਵ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ, ਸ਼ਬਦ, ਵਿਚਾਰ, ਮੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵੱਲੋਂ ਤਵੱਜੋਂ ਘੱਟਦੀ ਗਈ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਰ ਪੈਂਦਾ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ-ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਉਪਰ ਸਲੋਕਾਂ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਕਲਮੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨੀ ਗਈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਕਸ਼ਯਪ ਮੁਨੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਵੈਦਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਘੰਟੂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਨਿਘੰਟੂ' ਨੂੰ ਹੀ ਕੋਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਿਘੰਟੂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ 'ਤੇ ਜਦੋਂ 'ਨਿਘੰਟੂ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ 'ਯਾਸਕ ਮੁਨੀ' ਨੇ 'ਕਸ਼ਯਪ ਮੁਨੀ' ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਏ 'ਨਿਘੰਟੂ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਨੂੰ 'ਨਿਘੰਟੂ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੁਕਤ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ' ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਡਾਂ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਹਿਰਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਈਸਾ ਤੋਂ 700 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਨਿਰੁਕਤ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਵਿਉਂਤਪੱਤ ਹੈ।”¹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤ ਨਿਘੰਟੂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਕਤ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ, ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਏ। ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚਣ

ਲੱਗ ਪਏ। ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਆਚ ਰਹੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਸ਼ਬਦ ਕਲਪ ਦ੍ਰਮ' ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ (ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ) 29 ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ।”²

ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬੇਲੋੜੇ ਹੋ ਕੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ, “ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”³

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਆਦਿ ਬਿੰਦੂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਰਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਆਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ,

“A word means letters so combined as to be suited for use, not in logical connection, conveying a meaning and only meaning.”⁴

ਕੋਸ਼: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

ਕੋਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'Dictionary' ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਧਾਤੂ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ 'Dicere' ਹੈ ਜੋ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਬੋਲਣਾ' ਹੈ। ਡਾਂ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ *Lexicon* ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਯੂਨਾਨੀ ਧਾਤੂ *Legin* ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਤੂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਕਹਿਣਾ' ਜਾਂ 'ਬੋਲਣਾ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ *Lexis* ਬਣਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ।”⁵

ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ Glossary ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਗਲੋਸਰੀਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਿਘੰਟੂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸੂਚੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਨਿਰੁਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੁਕਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ Etymology ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ 'ਸੱਚ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ' ਹੈ। ਡਾ. ਜੀ.ਐਸ.ਰਿਆਲ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ, *Etymology is that part of linguistic which deals with the origin and derivation of words.*⁶ ਸਨਾਤਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ

'ਅਭਿਧਨਸ਼ਾਸਤਰ' ਸ਼ਬਦਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਤਿੰਨ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਲੁਗਤ' ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੋਲਣਾ'। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਧਾਤੂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਮਸਦਰ'(ਮੱਦਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਕੋਸ਼ੀਦਨ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਈ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਾਲੇ ਲਾਤੀਨੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਲਾਤੀਨੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 1450 ਈ: ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।”⁷

ਕੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਸੰਕਲਪਾਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੈਲਬ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕੋਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਜਗਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਿਕ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।”⁸

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨ ਮੱਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ, ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਕਰਨਕ ਵੇਰਵੇ, ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ, ਨਿਰੁਕਤੀ, ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਟੂਕਾਂ, ਲੇਬਲਾਂ, ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- (1) ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (2) ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੋਸ਼ (3) ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੋਸ਼
- (4) ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (5) ਲੈਰੂਸ (6) ਸਮਅਰਥਕ ਕੋਸ਼
- (7) ਨਿਰੁਕਤ ਕੋਸ਼ (8) ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਵਿਵ (9) ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ⁹

ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼:

ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ (Text) ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ, ਉਚਾਰਣ, ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ, ਨਿਰੁਕਤੀ, ਸਮਾਨਾਰਥਕ, ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ,

ਵਿਆਕਰਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੰਕਲਪੀ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ-ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।

ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਬ੍ਰਹਮਵਾਚਕ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਰਜ-ਸਮਾਧਿ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਜੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਸ. (ਇ.) ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ “ਉਹ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਧੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਸਰਜ ਜਾਂ ਸਰਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਆਸਣ, ਮੁਦਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ਪੁ.) ਸ਼ਬਦ ਸਰਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਹਿਜਤਾ, ਸਕਾ ਭਰਾ ਸੁਭਾਅ। (ਵਿ.) ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਸੁਭਾਵਿਕ, ਸਰਲ, ਸੁਗਮ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਾਧਾਰਣ।”¹⁰

“ਸਮਾਧਿ ਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਣਾ, ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਦਾ ਚਰਮ ਫਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਸੰਗਯਾ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੁਗਮਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ 'ਸਮਾਹਿਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”¹¹

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਸੰਧਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਮਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਹੋਇ ਬਡੇ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ॥੩॥੨॥੧੫॥

(ਅੰਗ ੧੧੦੬)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਸਰਜ ਸਮਾਧਿ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਨਵ-ਨਿਧਿ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਸੰਸ. ਨਵ-ਨਿਧਿ ਇਕ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। “ਇਹ ਇ. (ਜ.ਵਿਸ.ਸ.) ਕੁਬੇਰ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਨਿਧੀਆਂ, ਪਦ, ਮਹਾਂਪਦਮ, ਸੰਘ, ਮਕਰ, ਕਸ਼ਪ, ਮੁਕੰਦ, ਕੁੰਦ, ਨੀਲ ਅਤੇ ਖਰਵ ਆਦਿ ਹਨ।

ਨਵ-ਨਿਧਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਨਵ' ਤੋਂ ਭਾਵ (ਸੰ. √ ਨੂ (ਸ਼੍ਰੁਤਿ)+ਅਪ) ਨਵਾਂ, ਨਵੀਨ, ਆਧੁਨਿਕ, ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਤੋਂ ਇਕ ਅਧਿਕ ਹੋਵੇ ਨੌਂ, ਨੌਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਨੌਂ-ਰਤਨ, ਸਤੋਤ੍ਰ, ਲਾਲ ਗਦਰਪੂਰਨਾ, ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ਼ੀਨਰ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ। 'ਨਿਧੀ' ਸ਼ਬਦ (ਇ.) (ਸੰ.ਨਿ √ ਧਾ +ਕਿ) ਉਹ ਆਧਾਰ, ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਵਿਆਪਤ ਜਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋਵੇ, ਆਸਰਾ ਸਥਾਨ ਜਿਵੇਂ ਦਯਾਨਿਧਿ, ਗੁਣਨਿਧਿ, ਸ਼ੀਰਨਿਧਿ, ਜਲਨਿਧਿ, ਜਮੀਨ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਧਨ-ਰਾਸ਼ੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਲੱਗ ਜਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਧਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਗਰ ਨਿਧੀ, ਵਿਸ਼ਣੁ, ਸ਼ਿਵ, ਜੀਵਨ ਨਾਮਕ ਔਸ਼ਧੀ, ਨਲੀ ਨਾਮਕ ਗੰਧਦ੍ਰਵ।”¹²

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਨਵ-ਨਿਧਿ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਸੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਚਾਰ-ਪਦਾਰਥ, ਅੱਠ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਂ ਨਿਧੀਆਂ ਸਭ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਉਹ ਆਪ ਹੈ।

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਮਹਾ ਸਿੱਧੀ

ਨਵ ਨਿਧਿ ਕਰ ਤਲ ਤਾ ਕੈ॥ ੧॥

(ਅੰਗ: ੧੧੦੬)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਨਵ-ਨਿਧਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।

ਪਿੰਗਲਾ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਪਿੰਗ + ਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜੋੜ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਗਲਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਪਿੰਗ (ਸੰ.) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, “ਪਿਲੱਤਣ ਦੀ ਝਲਕ ਸਹਿਤ ਭੂਰਾ, ਭੂਰਾ ਅਤੇ ਲਾਲ, ਤਾਮੜਾ, 'ਨਹੇ ਪਿੰਗ ਬਾਜੀ ਰਬੰ ਜੇਨ ਸੋਭੈ'। (ਰਾਮਾਂਵ 5), ਸੰਗਯਾ-ਝੋਟਾ, ਭੈਂਸਾ, ਚੂਹਾ, ਹੜਤਾਲ, ਲੰਗੜਾ, ਲੰਬਾ ਆਦਿ। 'ਲਾ' ਲਾਉਣਾ

ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਮਰ ਲਗਾਂ, (ਕ੍ਰਿ.ਵਿ.) ਲਿਆਕੇ, ਲਗਾਕੇ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ, ਰਹਿਤ, ਜੈਸੇ: ਲਾ-ਸ਼ਰੀਕ ਲਾ-ਦਾਵਾ, ਲਾ-ਵਾਰਿਸ ਆਦਿ।”¹³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦਾ ਨਾਮ, ਇਹ ਰਾਤ ਭਰ ਆਪਣੇ ਕਾਮੁਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪਰਮਧਾਮ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਵਾਇਆ, ਵਾਮਨ ਨਾਮਕ ਇਕ ਦਿੱਗਜ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਮਹਾਂਪਦਮ ਤਥਾ ਉਰਮਿਮਾਲੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ। “ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਾੜੀ ਜੋ ਨਾਭੀ ਦੇ ਨੀਚੇ ਮੇਰੂਦੰਡ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਯਮੁਨਾ ਤਥਾ ਚੰਦਰ ਨਾੜੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਧਕਾਸੁਰ ਰਕਤ-ਪਾਨਾਰਥ ਸ਼ਿਵ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸਟ ਮਾਨਸੀ-ਪੁੱਤਰੀ ਮਾਤ੍ਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ।”¹⁴

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਪਿੰਗਲਾ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਿੰਗਲਾ ਭਾਵ ਗਨਕਾ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਗਲਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ, ਧਨ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋਈ ਇਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਗਨਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਵੈਰਾਗ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਾਮਲੁ ਪਿੰਗਲਾ ਲੁਭਤੁ ਕੁੰਚਰੁ ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸ॥

ਐਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਿਸਤਰੇ ਤੂੰ ਕਿਉ ਨਾ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ॥ ੩॥ ੧॥

(ਅੰਗ: ੧੧੨੪)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਚਿਹਨਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਮਾਪਤਿ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਸੰਸ. ਉਮਾਪਤਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ 'ਉਮਾ + ਪਤਿ'। “ਉਮਾ+ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਉਮਾ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ, ਗੋਰੀ, ਗਿਰਜਾ, ਚੰਡਿਕਾ, ਅੰਬਿਕਾ, ਭਵਾਨੀ, ਮੋਨਕਲ, ਅਜ, ਸਰਵਮੰਗਲਾ ਆਦਿ ਹਨ।”¹⁵ 'ਪਤਿ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਖਸਮ, ਮਾਲਕ, ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ੌਹਰ, ਪਤੀ, ਸੁਆਮੀ, ਲਾੜਾ, ਰੱਬ ਆਦਿ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਉਮਾਪਤਿ' ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਸੱਤਯੁਗ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਘਾਰ-ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ/ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਸ਼ਿਵ, ਮਹੇਸ਼, ਭੋਲੇ-ਸ਼ੰਕਰ, ਭੋਲੇਨਾਥ ਨੀਲਕੰਠ, ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ। ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦੈਤ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਹੀ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸਤੋਂ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ

ਉਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਹੈ।

ਨਾਮ ਕੀ ਨਾਮਨਾ ਸਪਤ ਦੀਪਾ॥ ੧॥

(ਅੰਗ ੧੨੯੩)

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਸ਼ੇ ਹੋਏ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਜਕੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤਾਂ ਗੋਤਮ, ਅਹੱਲਿਆ, ਸ਼ਿਵ, ਪਾਰਵਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗੋਤਮ ਨਾਰਿ ਉਮਾਪਤਿ ਸ੍ਵਾਮੀ॥

ਸੀਸ ਧਰਨਿ ਸਰਸ ਭਗ ਗਾਮੀ॥ ੪॥

(ਅੰਗ ੭੧੦)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਮਾਪਤਿ ਭਾਵ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਸੰਘਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਭਾਵ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਜੋ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਖੁਆਰੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਨਕ ਰਿਸ਼ੀ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਸੰਸ. 'ਸਨਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ "ਸਨਕੀ (Whim), ਪਾਗਲਪਨ (Frenzy), ਕਲਪਨ (Fancy), ਨਸ਼ਾਂ (Mania), ਉਪੇਖਿਆਪੂਰਨ (Sneering), ਗਲਤੀ ਲੱਭਣਾ (Fault finding), ਸਨਕੀ (Fad), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ (Name of the eldest son of Brahma), ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ (A sage)"¹⁶ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨਕ, ਸਨੰਦ, ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਸਨਤ ਸਨ। ਸਨਕ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਿਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਸਨਕੇ ਆਦਿ' (ਸਨਕ + ਆਦਿ) ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਨਕ ਬਾਰੇ ਇਕ ਉਪ-ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਇਹਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਲੱਖ ਵੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। "ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਕਾਲ ਤੇ ਮਾਯਾ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।"¹⁷

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਚਿਤ ਵਿਚ ਵਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਨਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਏ ਅਤੇ ਹਰ ਪਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਚਾਹੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਾਸ ਬਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਸੀਸ ਝਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਿਆਸ ਮਹਿ ਲੇਖੀਐ ਸਨਕ ਮਹਿ ਪੇਖੀਐ

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਨਕ ਰਿਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਿਲਾ-ਪੂਜਨ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਸ਼ਿਲਾ-ਪੂਜਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਿਲਾ ਸਮਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆ + ਦਸ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। ਦੁਆ ਭਾਵ ਦੋ + ਦਸ (2+10) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਾਰਾਂ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦਸਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਲਾ ਅਰਥਾਤ ਪੱਥਰ।

"ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ। ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਜੋਤਿਰ ਲਿੰਗਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਿਲਾ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਲਕਸ਼ਮੀ, ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਬਤੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ-ਸਰਸਵਤੀ, ਗਣੇਸ਼, ਕਾਲੀ, ਭੈਰਵ, ਸੂਰਜ, ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਯਮ।"¹⁸

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚੁਗਲੀ-ਨਿੰਦਿਆ ਜਿਹੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਠਾਰਨ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਘੋਰ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ।

ਜੇ ਉਹ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਵੈ॥

ਜੇ ਉਹ ਦੁਆਦਸ ਸ਼ਿਲਾ ਪੂਜਾਵੈ॥

ਜੇ ਉਹ ਕੁਪ ਤਟਾ ਦੇਵਾਵੈ॥

ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ॥ ੧॥

(ਅੰਗ-੮੭੫)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਾ-ਪੂਜਨ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਦੇ ਹਨ।

ਅਰਬਿੰਦ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: "ਸੰਸ. ਸ਼ਬਦ ਅਰਬਿੰਦ (ਅਰ + ਬਿੰਦ) ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਅਰ ਦਾ ਅਰਥ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਔਰ, ਪਹੀਏ ਦਾ

ਗਜ਼, ਕੁਣਾ, ਠੱਕਰ, ਸਿਵਾਲ ਕਾਈ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਨਾਮਮਾਲਾ ਵਿਚ ਅਜਾਣ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ 'ਅਜ' ਦੀ ਥਾਂ ਅਰ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤ, ਜਿਦ, ਰੋਕ, ਵਿਘਨ, 'ਕਿਹ ਸਿਖ ਕੇ ਕਾਰਜ ਅਰ ਜਾਇ' (ਗੁਪ੍ਰਸੂ)।¹⁹

“ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ Moment, ਛਿਣ, ਖਿਣ, ਝਟ, ਬਿੰਦ, ਨਿਮਖ, ਪਲ, ਦਮ, ਲਮਹਾ, ਮਹੱਤਤਾ, ਐਰਮੀਅਤ, ਅਵਸ਼ਕਤਾ।”²⁰

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਸੰਸ.) ਸ਼ਬਦ ਅਰਬਿੰਦ/ਅਰਵਿੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਹੀਏ ਦੇ ਅਰ (ਗਜ਼) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਹੋਣ, ਦਿਨ ਨੂੰ ਖਿੜਨ ਵਾਲਾ ਕਮਲ, ਸਾਰਗ ਪੰਛੀ, ਸਵੈਯੇ ਛੰਦ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ।”²¹

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੋਂ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੇਵਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ।

ਤੁਝਹਿ ਚਰਨ ਅਰਬਿੰਦ ਭਵਨ ਮਨੁ॥

ਪਾਨ ਕਰਤ ਪਾਇਓ ਪਾਇਓ ਰਾਮਈਆ ਧਨੁ॥੧॥ਰਗਉ॥

(ਅੰਗ-੪੮੬)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬਿੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਲਈ ਚਿਰਨਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਸਮੁੱਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਫਲਸਰੂਪ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੇਗਮਪੁਰਾ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਬੇ + ਗਮ + ਪੁਰਾ' ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। “ਬੇ” ਤੋਂ ਭਾਵ (ਇ.) ਬੇਬੇ, ਦਾਦੀ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਸਤਰੀ।”²² ਸੰਸ. “(ਨਾ.) 'ਗਮ' (ਧਸ) ਭਾਵ ਧਾ-ਜਾਣਾ, ਮਿਲਣਾ, ਨਕਲ ਕਰਨੀ, ਤਯਾਗਣਾ, ਜੁੜਨਾ, ਮਾਰਗ, ਰਸਤਾ, ਗਮਨ, 'ਮਮ ਦਿਸ ਤੇ ਲੇ ਗਮਹੁ ਉਪਾਯ, '(ਗੁਪ੍ਰਸੂ), ਗਮਯ (ਅ.) ਗਮ, ਰੰਜ, ਦੁੱਖ, ਫਿਕਰ, ਚਿੰਤਾ, 'ਸਾਸਨਾ ਤੇ ਬਾਲਕ ਗਮ ਨ ਕਰੈ।' (ਭੈਰ. ਮ.5)”²³ 'ਪੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ “(ਪੁ.) ਨਗਰ, ਸ਼ਹਿਰ, ਪਿੰਡੇ, ਇਕ ਪਿਛੇਤਰ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਆਦਿ। ਪੁਰ (ਕ੍ਰਿ.ਵਿ.) ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਉੱਤੇ, ਉੱਪਰ, ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਪੂਰਨ ਆਦਿ।”²⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਥਾਂ ਜਿਥੇ 'ਪਰਮ ਆਨੰਦ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹਨ: “ਤਰੀਯਪਦ. ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਮ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ: ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਦੀ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਜਕਰੀਆ ਖਾਨ (ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਮਾਂ ਬੇਗਮਜਾਨ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਪਾਸ ਵਸਾਇਆ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਰੌਨਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੀ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬੇਗਮਪੁਰੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।”²⁵

ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੋਚਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਟਾਮਸ ਮੂਰ (1478-1535ਈ:) ਨੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਯੂਟੋਪੀਆ (Utopia) ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ 'ਬੇਗਮਪੁਰਾ' ਭਾਵ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੋਹ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫਾਂ, ਟੈਕਸਾਂ, ਖੌਫਾਂ, ਗ਼ਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਭਰਿਆ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ।

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੇ ਨਾਉ॥

ਦੁਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲ॥

ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥ ੧॥

ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਰ ਪਾਈ॥

ਉਗਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ੧॥ ਰਗਉ॥ (ਅੰਗ ੩੪੫)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸ਼ਬਦ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ, ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ, ਸਵਰਗ, ਆਸਮਾਨੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਸਮਾਜਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਫ਼ਤਰ-ਆਮੇਜ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਨਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੂਰ ਵਿਚ, ਅਜਿਹਾ ਕ੍ਰਾਂਤਕਾਰੀ ਜ਼ਜ਼ਬਾ ਭਰ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇਸ ਆਨੰਦਮਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣੇ।

ਮਾਮੂਰ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ: ਮਾਮੂਰ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਮਅਮੂਰ ਹੈ। “ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਨਿਯਤ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਮਾਮੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਮੂਰ ਹੋਣਾ ਮੁਹਾਵਰੇ ਹਨ।”²⁶

ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਮਾਮੂਰ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਨਿਹਮਤ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਐਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦਤਾ, ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੀ

ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ॥

ਉਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥੨॥

(ਅੰਗ ੩੪੫)

ਸੰਕਲਪੀ ਸੂਤਰ: ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਰ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ (ਗੁਰਮੁਖ) ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ। ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਮੂਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਜੁੜਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਿਸੰਗੀ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਦਾ ਆਨੰਦ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ/ ਰਾਜਨੀਤਕ/ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ

ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਤਬਾਕਬਿਤ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਸਿਤਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੋਸ਼ਣੀ ਤੰਤਰ ਵਾਲਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਛੇੜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਚਿੰਤਨ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲੇ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ (ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਰਰ ਕੋ ਨਾਉ॥ ਦੂਖ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥) ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਨਾ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸ ਜਵਾਲੁ॥ ੧॥) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਤ ਦਾ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖਹਿਰਾ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009, ਪੰਨਾ: 14.
2. ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਮਅਰਥਕ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਜਵਾਰਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੋ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969, ਪੰਨਾ: 120.
3. ਕੋਮਲ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਸੰਦੀਪ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1990, ਪੰਨਾ: 35.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 36.
5. ਵਸਿਸ਼ਟ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਡਾ.) ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਨੈਨਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992, ਪੰਨਾ: 6.
6. ਰਿਆਲ, ਜੀ.ਐੱਸ. (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰੁਕਤੀ, ਬੀ.ਐੱਸ. ਮਤਬੰਨਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1972, ਪੰਨਾ: 1.
7. ਸਿੱਧੂ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ: 30.
8. ਵਸਿਸ਼ਟ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਡਾ.) ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਨੈਨਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1992, ਪੰਨਾ: 35.
9. ਕੋਮਲ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ, ਸੰਦੀਪ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1990, ਪੰਨਾ: 84.
10. ਵਰਮਾ, ਆਚਾਰੀਯਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਲੋਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, 2009, ਪੰਨਾ: 908.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ: 895.
12. ਵਰਮਾ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼: ਖੰਡ-ਤੀਸਰਾ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮਿਸਰ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ), 2006, ਪੰਨੇ 222, 239.
13. ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974, ਪੰਨੇ 769, 1061.
14. ਪਿੱਲੇ, ਐੱਨ.ਪੀ. ਕੁੱਟਨ (ਡਾ.), ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਕਿਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, 1984, ਪੰਨਾ: 440.
15. ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਸੰਪਾ., ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼-ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972, ਪੰਨਾ: 40.
16. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੁਕਤ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2005, ਪੰਨਾ: - 88.
17. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ: 394.
18. ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994, ਪੰਨਾ: 494.
19. ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-1, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004 (ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ: 59.
20. ਜੋਸ਼ੀ, ਐੱਸ.ਐੱਸ., ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998, ਪੰਨਾ: 430.

21. ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼-1, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004 (ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ: 61.
22. ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001, ਪੰਨਾ: 338.
23. ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1974, ਪੰਨਾ: 397.
24. ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001, ਪੰਨਾ: 303.
25. ਨਾਭਾ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1974, ਪੰਨਾ: 886.
26. ਅਮਰਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਕ. ਕਰਤਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਸ਼੍ਰੋਤ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003, ਪੰਨਾ: 618.

Cite this Article-

ਸਿਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (Simarjit Kaur), ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ (Bhagat Ravidas Bani Vichle Sankalpan Da Kosh Vigyanak Adhiyan), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume- 4, Issue- 3, July-September 2026, Page: 121-128.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue3.23>

This article is an open access article published under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>